

ÉRTEKEZÉSEK

A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS STATISZTIKA KÖRÉBŐL

A NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

HELLER FARKAS ÉS KOVÁCS ALAJOS

A BIZOTTSÁG ELNOKE

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

ÚJ SOROZAT — I. KÖTET, 6. FÜZET

AZ AMERIKAI KAPITALIZMUS ÉS A MONOPOLISZTIKUS VERSENY

ÍRTA

IFJ. DR. BOÉR ELEK

EGYETEMI MAGÁNTANÁR,
JOGAKADÉMIAI NY. R. TANÁR

B U D A P E S T

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1939

AZ AMERIKAI KAPITALIZMUS
ÉS A
MONOPOLISZTIKUS VERSENY

ÍRTA

IFJ. DR. BOÉR ELEK

EGYETEMI MAGÁNTANÁR,
JOGAKADÉMIAI NY. R. TANÁR

B U D A P E S T

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1939

Felelős kiadó: Dr. Kibédi Varga Sándor.
Sylvester Rt. Budapest, XIV., Hermina-út 51.

Az amerikai kapitalizmus és a monopolisztikus verseny.

Tárgymutató: I. Gazdaságtörténelmi szempontok. II. Árverseny és nem árszerű verseny. III. Konjunktúra és feudális kapitalizmus. IV. Antitrösztpolitika. V. A monopolisztikus verseny elmélete és a valóság: 1. A verseny határesetei és a monopolisztikus verseny. 2. A monopolisztikus verseny fajai. 3. Az elmélet elvi ellentmondása és a tárgyi termelés-technikai tényezők. VI. Kritikai összefoglalás.

*

I. E dolgozat célja az, hogy az amerikai monopolkapitalizmus gazdaságtörténelmi és -politikai tapasztalatait szembeállítsa és egybevesse a monopolisztikus verseny tanával, az elméleti közgazdaságtannak ezzel a rendkívül figyelemreméltó részével, amelynek fejlődése újabban lényegesen előre haladt. Ez az egybevetés annál is inkább indokoltnak látszik, mert a monopolisztikus verseny tanának két legkiválóbb terméke¹ a magas elméleti elvonatkoztatások légkörében mozog, pedig ez a tan a közgazdaságtan azon fejezetei közé tartozik, ahol a gazda-

¹ L. Edward Chamberlin: *The theory of monopolistic competition. A Reorientation of the Theory of Value*, Third ed. 1938. Cambridge U. S. A. (1. kiad. 1933.) és Joan Robinson: *The Economics of imperfect competition*. London, 1936. (1. kiad. 1933.)

ságpolitikai fejlődés megelőzte az elméletit. Nálunk nemrégiben Neubauer Gyula foglalkozott Chamberlin és Robinson teoriáival,¹ de ő is tisztán elméleti szempontból vizsgálta a kérdést. Korántsem akarjuk azt állítani, mintha a gazdaságtörténelmi adottságokat az elmélet művelői egyáltalában nem vennék figyelembe, hiszen a főbb adottságok ott szerepelnek feltevéseik között. De szerény nézetünk szerint nem mentek eléggé messze ezen a téren, mert az elméleti közgazdaságtan régi hagyományaihoz híven a szabad versenyt végeredményben megtartották, mint a gazdasági észszerűség abszolút mértékegységét. Jól tudjuk, hogy milyen merész dolog a gazdaságtudománynak e bevett tételéhez hozzányúlni és mégis fel kell vetnünk a kérdést, hogy a szabad verseny mennyiben szolgálhat abszolút fokmérő és összehasonlítási alap gyanánt a monopolisztikus verseny számára? Más szóval behatóbb vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy mennyiben mérhető össze a versenynek ez a két faja. Erre pedig csak úgy nyerhetünk választ, ha megkíséreljük, hogy további megközelítésekkel bensőbb kapcsolatba hozzuk a monopolisztikus verseny elméletét a valósággal. Utóbbi vonatkozásban azért választottuk az amerikai példát, mert egyfelől a nagy demokráciák közül, amelyek még többé-kevésbé megérdemlik ezt a nevet, az ipari központosítás folyamata az Egyesült Államokban haladt leginkább előre, másfelől pedig az amerikai antitrösztpolitika a monopolisztikus verseny szabadelvű jellegű szabályozásának legnagyobb szabású kísérlete.

De nézzük először a feudális kapitalizmus fogalmát. Berle és Means, akik kettős, jogi és gazdasági szempontból vizsgálják a kérdést, a feudális kapitalizmus lényegét a korszerű társasvállalati rendszerben látják, amely a nagyvállalatok túlsúlyára vezetett.² A monopolkapitalizmus ebben az értelemben a múlt század 70-es éveivel vette kezde-

¹ L. Neubauer Gyula: Monopolium és szabad verseny. *Közgazdasági Szemle*, LXII. évf. 81. kötet, 5—6. sz., 1938. 367—423. l.

² L. Adolf A. Berle, Jr. and Gardiner C. Means: *The modern corporation and private property*, New York, 1934. 1. l.

tét. A „feudális kapitalizmus“ nem egészen találó kifejezés, mert volt a feudális rendszernek egy demokratikusabb korszaka is, mely nagyszámú kisebb és közép nagyságú hűbéresre támaszkodott. Csak később alakult ki az oligarchikus feudalizmus korszaka és a feudális kapitalizmus elnevezés teljesen ennek a testére van szabva. Ezzel a fenntartással azután továbbra is élhetünk e szemléltető kifejezéssel, amely már meglehetősen el van terjedve. A feudális kapitalizmus helyett vagylagosan monopolisztikus avagy oligarchikus kapitalizmusról is beszélhetünk. A lényeges csak az, hogy ne tévesszük szem elől, hogy a monopolkapitalizmus nem esik egybe Sombart késői kapitalizmusával. Hiszen a kapitalizmus nagynevű gazdaságtörténésze a késői kapitalizmus korszakának kezdetét a világháború kitörésétől számítja. De Sombart, mint minden történelmi fejlődést, a gazdaságtörténelmi fejlődést is szervesnek tartja. Szerinte „az új gazdaság úgy nő, mint a növény és az állat“.¹ Ő tehát távol áll azoktól a történészekről, akik időrendben, egy-egy évszámmal mereven el akarják határolni az egyes korszakokat. Természetesen ő is leszögezi azt a gazdaságtörténelmi tény, hogy a kartellek a XIX. század második felében, és még inkább annak utolsó negyedében indultak fejlődésnek,² de azt hangoztatja, hogy a gazdasági tömörülés a kapitalizmus legmagasabbrendű fejlődési jelenségei közé tartozik, amelyek már részben túl is nőnek a kapitalizmus körén és „ez még inkább áll a piac racionalizálásának végső folyamataira, ... a konjunktúra rögzítésére“.³ Ebből viszont arra következtethetnénk, hogy Sombart a világháború előtt még nem tartotta olyan mérvűnek a monopolizálódás rögzítő hatását, hogy az kimerítette volna

¹ L. Werner Sombart: *Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus, Der moderne Kapitalismus. Bd. III. zweiter Halbband. München und Leipzig, 1927. 1010. 1.*

² L. Werner Sombart: *id. munka Bd. III. zweiter Halbband. 693. 1.*

³ Werner Sombart: *id. munka. Bd. III. zweiter Halbband. 699. 1. köv.*

a kapitalizmus előregedésének egyik tényálladékát.¹ Más szóval a kapitalizmus az ő felfogása szerint sem volt még olyan merev a világháború előtt. De Harms-al, Bente-vel és másokkal együtt² még azt is kétesnek tartjuk, hogy 1914. augusztus óta már határozottan az előregedés jelei mutatkoznak a kapitalizmuson. Nagyon is vitatható, hogy vajjon a monopolisták között a verseny olyan nagy mértékben és, ami talán még fontosabb, annyira megszakítás nélkül veszít az erejéből, hogy a kapitalizmus lendülete folytonosan hanyatlik. A monopolisztikus verseny eddigi fejlődése nem erősíti meg ezt a feltevést. Ha pedig nem ismerjük el, hogy a megszervezett magángazdaságok korába lépő kapitalizmuson egy állandó előregedési irányzat észlelhető, akkor célszerűbbnek látszik, hogy a monopolkapitalizmus korszakát ne azonosítsuk Sombart késői kapitalizmusával, hanem a múlt század 70-es éveitől fogva számítsuk. Így jár el Burns is, az amerikai oligarchikus indusztrializmusról szóló részletes összefoglaló munkájában, amely főként gazdaságpolitikai jellegű. Amint műve elején kifejti, „az Egyesült Államokban a polgárháború után a versenyző kapitalizmusnak egy mélyrehatóan hosszú próbaidő állott rendelkezésére, de a kapitalizmus nem tudta megőrizni versenyző természetét, annak ellenére, hogy átfogó és tartós intézkedések tétettek a verseny előfeltételeinek fenntartására. Az 1933. évi N. I. R. A. törvény ennek a csődnek késői felismeréséből fakadt“.³ Burns

¹ Ki kell emelnünk, hogy csakis egyik tényálladékaról van szó, mert Sombart a késői kapitalizmusnak számos ismervét állítja fel (L. id. munka. Bd. III. zweiter Halbband 711. l. és 1015. l. köv.), viszont a gazdasági tömörülés egyes vonásait kétségkívül igen fontos ismérveinek tekintti.

² L. Hermann Bente: Organisierte Unwirtschaftlichkeit, die oekonomische Gestalt verbeamteter Wirtschaft und ihre Wandlung im Zeitalter des gesamtwirtschaftlichen Kapitalismus. Jena, 1929. 111. l. köv.

³ L. Arthur Robert Burns: The decline of competition. A study of the Evolution of American Industry, first ed., second impression, New-York and London, 1936. 1. l. — Burns a versenyző kapitalizmus alatt másokkal együtt a szabad verseny rendszerét érti, ami azonban azt a látszatot keltethetné, mintha a monopolisztikus nagyvállalatok nem versenyeznének, hanem teljes egyedúráságot élveznének, holott ez a valóságban a gazdasági

a verseny hanyatlását egyes vonatkozásokban kiélezi. Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy a monopolkapitalizmus a szabad verseny szülötte. Vámvédelem létezett ugyan Amerikában már a feudális kapitalizmus előtt is, de az igazi protekcionizmus korszaka mégis csak akkor köszöntött be, amikor a gazdasági oligarchák már eleget politikai befolyásra tettek szert ahhoz, hogy vámemelési törekvéseiket hathatósan keresztül tudják vinni. Bizvást állíthatjuk tehát, hogy a monopolkapitalizmus a természetes gazdasági fejlődés útján alakult ki. Kibontakozását az állami beavatkozás legfeljebb meggyorsította. De mit értsünk természetes gazdasági fejlődés alatt? Tisztán a szabad verseny rendszerét! Ne kapcsoljuk tehát össze az egyenletesebb jövedelemelosztás kérdésével, mert az már egy másik eszmének, a szociális eszmének a világába tartozik. A szabad gazdasági fejlődés ugyanis nem egy demokratikus egyenlősítő folyamat, hanem egy olyan folyamat, amelyben a tehetség mellett a nagy vagyoni erő hatalma is érvényesül. Azt aztán lehetetlenség kihámozni, hogy abból az erőforrásból, amely a nagy vállalatokat, vagy azok tömörüléseit a versenyben győzelemre vitte, mennyi volt a gazdasági tehetség és mennyi a nagy vagyoni erő nyomatéka. Az azonban bizonyos, hogy a nagybani termelés előnyei, mint az általános költségek csökkenése, a specializálás, hozzájárultak a sikerhez. Ezzel szemben állanak a monopolkapitalizmus hátrányai, mint a megmerevedésnek, a vállalatok elbürokratizálódásának és túlméretezésének veszélye. E tények tekintetében alapjában véve egyetértés uralkodik azok között, akik gazdaságtörténelmi vagy -politikai szempontból foglalkoznak a kapitalizmussal. A fokozati különbségek azonban olyan számottevők, hogy nem egyszer már minőségi különbségekké válnak. A monopolisztikus versenynél ugyanis két egymást keresztező jelenséget figyelhetünk meg. Az egyik a gazdasági oligarchák fegyverszűnetre való hajlandósága,

monopoliumoknál nem szokott előfordulni. Sokkalta szabatosabb eljárás, ha a szabad verseny, a monopolisztikus verseny és a teljes monopolium fogalmait használjuk.

a másik a késhegyig menő verseny. Az első hiány, a másik többlet a szabad verseny állapotához képest. Hiszen a gazdasági fegyverszünet korlátozza, a késhegyig menő küzdelem viszont felfokozza a szabad versenyt és a versenynek ezen túlfeszített faja mögött már ott lappang a monopolisztikus szándék. Olyként is lehetne formulálni a tételt, hogy a késhegyig menő verseny a nagyvállalatok szabad versenye, melynél a vállalatok gazdasági hatalma már veszélyezteti a verseny szabadságát. Az azután a két ellentétes folyamat viszonylagos jelentőségén múlik, hogy a monopóliumnak a versenyre valójában mi a hatása. A számszerű pontosság lehetősége, amely a gazdasági élet terén oly gyakran hiányzik, ebben az esetben is kizártnak tekinthető. De általában véve azt állíthatjuk, hogy a két tényező közül a késhegyig menő versenynek, ennek a versenytöbbletnek a kérdését a gazdaságelmélet az észszerűség szempontjából meglehetősen elhanyagolta és főként csak a fegyverszünetre való hajlandóságot tartotta szem előtt. De itt is hibát követett el, mert a fegyverszünetet a megközelítően teljes monopólium állapotának tartotta, holott a valóságban ilyenkor is folyik a monopolisztikus verseny, csak hogy enyhébb formában, mint a késhegyig menő verseny idején. A gazdaságpolitika már behatóbban foglalkozott a cut-throat competition kérdésével. Közvetlen célja az volt, hogy csupán a tisztességtelen verseny benne rejlő elemeit küszöbölje ki, mert a késhegyig menő versenynek csak egy része romboló tisztességtelen verseny, másik része azonban üdvös gazdasági küzdelem, melynek észszerűségét nem lehet elvitatni. Míg az antitrösztpolitika és az amerikai bíróságok gyakorlata ezt a szempontot figyelembe vette, addig a közvélemény inkább csak a tisztességtelen versenyhányad kikapcsolására gondolt és nem arra, hogy annak kizárása után mi marad meg. Pedig a kíméletlen oligarchikus verseny nem egy olyan általános és állandó folyamat, mint a szabad verseny, mert a gazdasági hűbérurak félnek az áreséssel járó hatalmas áldozatoktól és ezért lehetőleg biztosítani akarják a békét az árverseny terén, ha nem is a verseny

egyéb területein. Ha viszont felborul az árbéke, a gazdasági titánok annál élesebben csapnak össze és olyankor éppenséggel nem válogatósak a verseny eszközeiben.

II. A monopolisztikus verseny újabb elméleti és gazdaságpolitikai irodalmának egyik legnagyobb érdeme annak tisztázása, hogy a szabad és monopolisztikus verseny között a különbség részben csak abban áll, hogy a verseny formái megváltoztak.¹ Szabatosabb kifejezéssel élve, a verseny egyes fajainak viszonylagos súlya tolódott el, mert az árverseny helyett a nem árszerű verseny nyomult előtérbe. Ez gyakorlatilag főként abban nyilvánult meg, hogy a monopolkapitalizmus korában az eladás serkentésének a jelentősége meghatározódott, ami a fogyasztásnak a termelők részéről való irányítását mindinkább felismerhetővé tette. De abból, hogy ilyenkor a küzdelem látszólag merőben a fogyasztó személye körül zajlik le, még nem következik, hogy a fogyasztás serkentésének hatása minden esetben más, mint az árversenyé, mert a nem árszerű verseny nem egyszer olyanszerű előnyöket nyújthat a fogyasztónak, mint az árleszállítás. A monopolisztikus fegyverszünet mindenesetre csak részleges szokott lenni, mert a gazdasági oligarchák rendszerint csak az árversenyt korlátozzák, úgyhogy szabad árverseny a nem árszerű versennyel együttesen csak a késhegyig menő monopolisztikus verseny esetén szokott fellépni. Az oligarchikus gazdasági fegyverszünet alatt tehát „ártorzítás”² folyik és ez a jelenség gyökeresen megváltoztatta a fogyasztónak a kapitalizmusról táplált véleményét. Nem a jövedelem- és vagyonmegoszlásra gondolunk, mert ez egy olyan szociálpolitikai probléma, amely a gazdasági alanyt közvetlenebbül érinti termelői, mint fogyasztói nivoltában. Itt csak a szoros értelemben vett fogyasztói érdekről van szó, amely az alacsonyabb árakra irányul. Az a felfogás, amelyet a gazdasági szabadelvűség oly sokat hangoztat, t. i., hogy az ő rendszere a fogyasztók javára berendezett

¹ L. Arthur Robert Burns: id. munka 18. l.

² L. Heller Farkas: Áralakulás és nemzeti jólét. Közgazdasági Szemle, LVIII. évf. 77. kötet, 6—8. sz., 1934. 328. l.

gazdaság, mert a lehető legtöbbet és a legolcsóbban termel, csak az árversenyre vonatkoztatható, persze a minőségi versenyt beleértve. Nem vonatkoztatható azonban az árak torzítására, amely tervszerű monopolisztikus áremelésre, vagy legalábbis ártartásra irányul. Ez a torzítás pedig, amely a monopolisztikus szabadelvű irányítás sajátos eszköze, az árgépezet útján a fogyasztók széles rétegeire egy csapásra kiterjed. A mellett ellenszenves is, holott a nem árszerű eladásserkentés (selling pressure, aggressive selling) legtöbb változata, mint a hírverés, gyengéden számol a fogyasztó gyengéivel, hiszen a meggyőzés módszeréhez folyamodik. Minthogy végeredményben az árszerű verseny fogyasztót-irányító hatása már csak azért sem olyan feltűnő, mert rokonszenves, a tervszerű, autonóm áremelést pedig a szabadelvű gazdasági rendszer fénykora nem ismerte, a fogyasztó ebben a korszakban az áralakulás terén nem érezte magát érdekeiben közvetlenül sértve. Csak a feudális kapitalizmus idején bontakozott ki igazán a fogyasztói érdek összetartó ereje a termelők árszabályozó politikájával szemben, amely már egyenesen belevág a fogyasztás körébe. Innen ered a fogyasztó ellenséges hangulata a monopolkapitalizmus iránt. A fogyasztó mély hódolattal adózik ugyan a technikai csoda fétisének, arról is hall egyet-mást, hogy a nagyvállalatok alacsonyabb termelési költségekkel dolgoznak és ünnepli is az olyan nagyvállalkozókat (Ford), akik ezen a téren szemmel látható eredményeket értek el, de elsősorban mégis csak a feudális kapitalizmus áremelő irányzatának a hatása alatt áll. Hogyan is várhatnók tőle, hogy felvesse a kérdést, vajjon a monopolisztikus nagyvállalatok alacsonyabb termelési költségei mennyiben ellensúlyozzák az ártorzítást, vagy, hogy az érem másik oldalát nézzük, vajjon megközelítően szabad verseny esetén a kisebbmértetű vállalatok magasabb termelési költségei folytán a szabad árak nem lennének-e magasabbak, mint a monopolisztikus vállalatok mesterkéltnál? Hiszen nemhogy a jámbor fogyasztó, hanem még az elméleti közgazdaságtan sem tudta kellőképpen tisztázni ezt a kérdést és az elvileg

nem is oldható meg örökérvényűen, mert ez a kérdés bizonyos fokig mindig ténykérdés lesz.

III. A monopolkapitalizmusnak egy másik fontos kérdése a gazdasági tömörülésnek a gazdasági hullámmozgásokra gyakorolt hatása, amelyet Európában — a trösztök hazájától eltérőleg — egyszerűen a kartell és konjunktúra problémája néven ismerünk. A német álláspontot illetőleg Wagenführ találóan mutatott rá arra, hogy a kartellek konjunktúrarögzítő szerepéről vallott felfogás újabban számottevő változáson ment át.¹ Ez a változás pedig főleg az amerikai prosperitás összeomlására vezethető vissza, amely megdöntötte az árkonjunktúra elméletének általános érvényét és megteremtette az úgynevezett mennyiségi konjunktúra elméletét. A legújabb időkig ugyanis a német irodalomban az a gondolat játszott döntő szerepet, hogy a kartellek mérséklék a hullámmozgásokat. Ez a vélemény azonban nem volt egészen általános, hiszen maga Wagenführ utal arra, hogy a gazdasági tömörülés kérdésének egy olyan kiváló szakértője, mint Liefmann, leszögezte, hogy a kartellpolitika súlypontja a pangás időszakára esik,² ami annál figyelemreméltóbb, mert ez az állásfoglalás még a legutóbbi világválság igazi kibontakozása előtt történt. Liefmann azonban végeredményben azt a nézetet vallja, hogy „a kartellek eddig a konjunktúramozgalmakra valószínűleg nem gyakoroltak nagyon számottevő befolyást”.³ Ő tehát a pangás időszakára nézve is csak a kartellek viszonylagosan nagyobb befolyását tartotta szem előtt, fellendülést mérséklő hatásukat pedig éppenséggel nem becsüli sokra. Ez annál fontosabbnak látszik, mert — a belső gazdasági okokat nézve — csakis a fellendülés lehet a konjunktúra első fázisa, míg a válság, illetve a pangás csakis a túlhajtott fellendülés visszahatásának tekinthető. Szerény

¹ L. Horst Wagenführ: Konjunktur und Kartelle. Berlin, 1932. 60. l. köv.

² L. Robert Liefmann: Kartelle, Konzerne und Trusts, achte, umgearbeitete und erweiterte Aufl. Stuttgart, 1930. 175. l.

³ L. Robert Liefmann: id. munka 181. l.

nézetünk szerint tehát nagyon kétséges, hogy megelőző konjunktúrapolitika híján a már bekövetkezett pangáson és válságon a gazdasági tömörülések mennyiben enyhíthetnek. Ami azután a fellendülés szakát illeti, Liefmann kiemeli ugyan, hogy hosszabb időszakon át csak egyes nyersanyagoknál és félgyártmányoknál tudták a kartellek az árakat némileg állandósítani,¹ mivel azonban éppen a nyersanyagok és félgyártmányok egyes fontos csoportjairól van szó, nagyjában és egészében helytálló a kartellek árpolitikájának az a régibb keletű megítélése, hogy a fellendülés alatt az árakat későn emelik, a pangás alatt viszont későn szállítják le. Wagenführ is ezt a felfogást vallja. Álláspontját azután közelebbről a következőképpen körvonalazza. A kezdődő fellendülés idején a kartellárak, a szabad árakkal ellentétben, nem változnak, hanem csak a jó konjunktúra teljes kibontakozásával kerül sor emelésükre, de akkor azután ugrásszerű az áremelés. A pangás alatt pedig ugyancsak későbbben és lökészerűen köszönt be a kartellárak esése. Csak a válság alatt csökken az eltérés a szabad és a kötött árak ingadozásai között. De nemcsak az 1926—31. évi német konjunktúraciklus, hanem az 1900—1913. évi időszak német tapasztalatai is azt bizonyítják, hogy a kötött árak esése jóval kisebb arányú volt.² Im már tisztázva van az, hogy a kartelláraknak viszonylagosan alacsonyabb szintje a fellendülés első szakában főként a feldolgozó iparágak között fokozhatja az aránytalanságot, mert a monopolizálódás folyamata leginkább a nyersanyagokat öleli fel. A nagyarányú árkötöttség ténye nem kétséges. Nem hagyhatjuk ellenben megjegyzés nélkül azt a tételt, hogy a kezdődő fellendülés alatt a kartellárak viszonylag alacsonyak. Ez a megállapítás mindenekelőtt csak a konjunktúrának egyetlenegy szakára vonatkozik, mert ha az egész ciklust nézzük, akkor úgy a német árstatisztikai adatok, mint a monopolisztikus verseny tanának elvi megfontolásai alapján arra a

¹ L. Robert Liefmann: id. munka 180. l. köv.

² L. Horst Wagenführ: id. munka 18. l. köv.

következtetésre kell jutni, hogy a pangás alatt aránylag kevésbé esnek a kartellárok, úgyhogy ezek viszonylag a konjunktúra minden szakában magasabbak a szabad áraknál. Ez a körülmény nemesak a pangás végén, hanem egy ideig még a fellendülés első fázisában is gátolja a jó konjunktúra kialakulását. Ha ennek ellenére kibontakozik a fellendülés, az annak a jele, hogy erős dinamikai tényezők lépnek közbe, amelyek az aránylag magas, bár változatlan kartellárok hatását túlszárnyalják. Viszont mire ezek a tényezők már túljuttatták a holtpontra a konjunktúra lendítőkerekét, akkor a kartellárok viszonylagos lemaradása még fokozza ugyan az aránytalanságot, de csak egy ideig, mert az árkonjunktúra, mint láttuk, a kartellárokhoz bizonyos handicapet ad a szabad árakkal szemben. A szabad és kötött árak közötti aránytalanság megállapításánál tehát le kellene vonni a handicapnek megfelelő százalékot. A fellendülés alatt ezek szerint nem olyan egyöntetű a kartellek árpolitikájának szerepe. Már csak ezen oknál fogva is valószínűbbnek látszik, hogy a kartellpolitika a legerősebben a pangás alatt érezteti hatását, csakhogy nem annyira a mérséklés, mint inkább a kiéleződés irányában. Ez a tétel pedig egyaránt áll az ár- és az ú. n. mennyiségi konjunktúrára, mert az áremelkedéstől mentes prosperitás letörését olyan áresés követte, hogy annál súlyosabb áremelkedéses fellendülés után sem köszönhető volt volna be. Már most nagyszabású mennyiségi konjunktúraciklus, legalább is ezideig, nem ismeretes, amint azt már más helyen kiemeltük. Szabatosan csak mennyiségi fellendülésről lenne szabad beszélni, mert ezt a fellendülést is éppúgy árpangás váltja fel, mint az áremelkedéses jó konjunktúrát.¹

A pangás idején azután az általános költségek rendszerint növekvő mértékben nehezednek a monopolisztikus vállalatokra, ami kirobbanthatja a késhegyig menő versenyt. De, közbevetőleg megjegyezve, ennek ellenére

¹ L. Dr. Alexius Boér jun.: Natural- und realwirtschaftliche Züge in der staatlichen Finanzwirtschaft, Finanzarchiv, N. F. Bd. 5. H. 3. 322. l. köv.

aránylag magasabbak lehetnek a monopolisztikus árak a pangás végén, mint a szabad árak. Mármost a német tapasztalatok nem erősítik meg annyira a késhegyig menő verseny romboló hatását, mint a legutóbbi amerikai tapasztalatok, mert Németországban a kartellárak aránylag kisebbmértvű esésen mentek át, holott az Egyesült Államokban a pangás alatt ilyen irányzat nem volt észlelhető. Fetter, aki mindenesetre a gazdasági decentralizációnak, különösen a tőkések által gyakorolt ellenőrzés decentralizációjának szélsőséges híve, a következőképpen jellemzi a helyzetet: „Azelőtt (t. i. a legutóbbi pangás előtt) a monopolisták arra emeltek igényt, hogy az egész árszínvonalat állandósítsák, amióta azonban kiderült, hogy ez önámítás, azóta azt akarják bebizonyítani, hogy nincs monopolisztikus ellenőrzés a pangás idején, kivéve persze a béreket. Az bizonyos, hogy kartellek és hosszulejáratú egyezmények nem ritkán letörnek a pangás alatt, amint az a rézzel is megesett, amidőn 5 centes páratlanul alacsony árszintre süllyedt, sőt sokszor olyan mérvű ár-esés fordult elő az acélnál, a cementnél és más ipari termékeknél is, hogy gyakran az volt a látszat, mintha ezek lennének a „legrugalmasabb“ árak“.¹ Részben ez is magyarázatot nyújt arra, hogy a legutóbbi világválság alkalmából az Egyesült Államokban széles körökben tért hódított az a felfogás, hogy a monopolisztikus nagy vállalatokat terheli elsősorban a felelősség a válság kiéléződéséért. Mielőtt erre a kérdésre rátérnénk, még két megjegyzést kell tennünk. Az egyik az, hogy a romboló verseny nemcsak kifejezetten válságok alkalmából, hanem a konjunktúra más időszakában is felléphet. A másik megjegyzés pedig a gazdasági oligarchák mennyiségi konjunktúrapolitikájára vonatkozik. A termelés mennyiségét szétosztó gazdasági tömörülések gyakorolnak ugyan némi befolyást, de e tényező jelentőségét óvatosan kell megítélnünk, mert például a szétosztó kartellek te-

¹ L. Frank Albert Fetter: „Competition or monopoly“ in „Essentials for a sustained recovery“, Proceedings of the Academy of Political science, Vol. XVIII. May 1938. No. 1. 106. 1.

vékenysége Németországban csak részben enyhítette, részben azonban ki is élezte a hullámmozgásokat.¹

De térjünk át arra a kérdésre, hogy a világválság, amely az 1929-i new-yorki tőzsdei összeomlással robbant ki, a késhegyig menő versenyt illetőleg milyen felfogást tett uralkodóvá az Egyesült Államokban. — A vállalkozók persze azzal védekeztek, hogy a trösztellenes politika hiúsította meg abbeli törekvéseiket, hogy fokozott szervezkedéssel ki tudják küszöbölni a romboló versenyt. A *Recent Social Trends* című kiadvány, amely még Hoover elnöki előszavával jelent meg, elsősorban a vállalkozói álláspontot tükrözi vissza, amidőn azt állítja, hogy „az instabilitás vészes következményei lényegesen megkönnyítették egy kedvezőbb légkör kialakulását a gazdasági tömörüléssel szemben.“² Viszont trösztellenes körökben másként látják a helyzetet. Az amerikai irodalomban már azelőtt is gyakran találkozunk azzal a tétellel, hogy az amerikai kapitalizmus első korszakában, a hamisítatlan szabadelvűség korában a fejlődés iránya az volt, hogy a kereslet állandóan meghaladta a kínálatot, míg a második korszakban, amely a monopolkapitalizmussal esik egybe, a fogyasztás nem tud lépést tartani a termeléssel. Az 1929. évi rendkívül kedvezőtlen konjunktúrafordulat után ezt az érvet átvette a fogyasztás gazdaságtana is,³ és rokon megfontolások alapján kovácsolták a technokraták is a „bőség a szegénység közepette“ vádját a kapitalizmussal szemben. Az pedig éppenséggel könnyen érthető, hogy az amerikai magánkapitalizmus marxista bírálói a legélesebben felemelték szavukat a destruktív verseny és a túltermelés ellen.⁴ Sőt az amerikai polgári közgazdáknaál is meglehetősen el-

¹ Horst Wagenführ: id. munka 37. l. köv.

² L. Edwin F. Gay and Leo Wolman: „Trends in Economic Organization“ in „Recent Social Trends in the United States, Report of the President's Research Committee on social trends“. New-York and London, 1933. Vol. I. 251. l.

³ L. Charles S. Wyand: *The economics of consumption*. New-York, 1937. 31. l.

⁴ L. Lewis Corey: *The decline of American capitalism*. New-York, 1934. különösen 160. l. köv.

terjedt ez a felfogás, hiszen az antitrösztpolitika egyik feladata éppen a romboló verseny megfékezése lenne.

Az európai polgári közgazdák közül Cassel, bár nem tételezi fel a konjunktúramozgalmak kiéléződését, annyiban mégis hasonló felfogást vall, hogy csak a múlt század 70-es éveivel, tehát éppen a feudális kapitalizmus kezdetével kapcsolja össze a rendszeresebb konjunktúramozgalmak megindulását. Ez az álláspont azonban tarthatatlan. A konjunktúraelmélet ma már nem igen mer kérkedni a szabályos ciklus ismérével, hanem kénytelen-kelletlen megelégszik a laza ritmus szerényebb kellékével is és jól teszi, ha a mellett hangsúlyozza, hogy a kapitalisztikus piaci gépezetet belső és külső okok egyaránt mozgásba hozhatják. Az ilyen értelemben vett „kapitalisztikus“ válságokat és konjunktúramozgalmakat azután bizvást számíthatjuk a napoleoni háborúk utáni válságtól kezdve. A liberalizmus virágkorában lefolyt hullámmozgások előtt nem lehet egyszerűen szemet hunyni. Ami pedig az 1914 előtti fejlődést illeti, csatlakozunk Sombart véleményéhez. A világháború előtt ugyanis nemcsak, hogy semmi jel sem vallott arra, mintha a konjunktúramozgalmak Európában a fejlett kapitalizmus korában kiéléződnének, hanem ellenkezőleg, az 1873. évi világválság óta hasonló megrázkódtatás nem is lépett fel. Bizonyos fokig más volt a helyzet az Egyesült Államokban. A rohamosan előretörő fiatalabb amerikai kapitalizmus ebben az időszakban néhány heves megrázkódtatáson ment át, viszont ezeket a válságokat aránylag igen gyorsan kiheverte.¹ A legutóbbi világválság alapján pedig, amelynél annyi rendkívüli gazdaságfeletti tényező játszott közre, nem lehet a monopolkapitalizmusra áthárítani a tőkegazdasági rendszer minden baját és arra sincs okunk, hogy a vésses marxista jóslattól megrettenjünk, mert a világgazdasági válság már nemcsak hogy lezajlott, hanem azóta egy újabb konjunktúraciklus is fejlődött ki.

Ha nem tévesztjük szem elől, hogy egyfelől a nem

¹ L. Werner Sombart: id. munka. Bd. III. zweiter Halbband 702. l. köv.

monopolisztikus szabadelvűség is hullámmozgásoknak volt kitéve, másfelől pedig a konjunktúramozgalmakba a feudális és nem feudális kapitalizmus korában egyaránt hathatósan beleszólhatnak a gazdaságfeletti tényezők, akkor nem fogadhatjuk el fenntartás nélkül a monopolkapitalizmus állandó túltermeléséről és a késhegyig menő verseny szerepéről szóló amerikai felfogást. Már most az állandó túltermelés az ú. n. fölös termelési képességben nyilvánulna meg. E részt különös figyelmet érdemelnek Josiah Stamp fejtegetései a technikai és a gazdasági termelési képességről.¹ A kiváló angol elméleti és gyakorlati gazdasági szakértő mindenekelőtt a német Konjunktúra-kutató Intézet adatait veti egybe a Brookings Institute adataival. A német forrás szerint a maximális tényleges termelőképesség a maximális technikai képesség mögött 10—20%-kal maradt vissza, míg az amerikai adatok szerint a prosperitás alatt, az 1925—1929. években, a termelési kapacitásnak mintegy 20%-a hevert parlagon. Szerzőnk már most kiemeli, hogy a gyakorlatban 100%-os kihasználás nem érhető el és az 1929. évi 20%-os parlagon heverő amerikai termelési képességet egyszerűen működési tartaléknak, (operating margin) nevezi el. Ez az elnevezés azonban nem találó, mert azok az okok, amelyek ilyen kihasználatlan termelési képesség keletkezésére vezetnek, nagyon különböző természetűek, úgyhogy a Stamp-féle működési tartalék csak részben érdemli meg a nevét, részben azonban fölös kapacitásnak tekinthető. A magunk részéről a fölös termelési képesség tényezői közé sorolnók — az angol közgazda által felhozott okok közül — a hiányos összhangot, amely a tőkejavak egyes iparágainak termelési képességei közt észlelhető,² az energiaszolgáltatás megakadásának lehetőségét és a konjunkturális ingadozásokat, mert ezek a gazdasági rendnek olyan tökéletlenségei, melyek legalább

¹ Sir Josiah Stamp: The science of social adjustment, 1937. London, Chapter III. The calculus of plenty, 105—146. l.

² Stamp ezen a téren p. o. az amerikai vasútiparban 14%-os eltéréseket lát fennforogni.

is részben orvosolhatók. Ezzel szemben több joggal működési tartaléknak nevezhető a parlagon heverő termelési képességnek az a része, amely a technikai haladásra, vagy a kereslet természetére való tekintettel áll fenn. Az előbbire példa a technikai elévülés és a mintaváltozás, utóbbira pedig az idényszerű felesleges készlet (cukoripar, konzervipar stb.). Az idényszerű készletek nyilván függetlenek a gazdasági rendtől és kisebb mértékben ugyanez áll a technikai haladásra is, mert nincsen olyan társadalomgazdasági rend, amely mellett gyors fejlődés zökkenők nélkül mehetne végbe. Viszont a többi tényező közül különösen a konjunktúramozgalmak, ha nem is a külső okok, de a belső okok és az alapvető piaci gépezet szempontjából magánkapitalisztikus jelenségek gyanánt veendőek számításba. Stamp legalább 10%-ra teszi a gépek kihasználási lehetőségeinek konjunkturális ingadozásait és ezért legfeljebb 95%-os kihasználási arányt tart normálisnak. Az üzletembernek a konjunktúra-mozgalmakkal számolnia is kell. Bennünket azonban elsősorban az érdekelne, hogy az ebből származó fölös kapacitás mennyiben tekinthető a monopolkapitalizmus sajátosságának. Ha erre nézve nem is lehet számszerű becsléseket megköveteltetni, bizonyos irányzatok mégiscsak kivehetőek. Fölös termelési képesség a konjunktúra válságos és pangásos időszakában még a hamisítatlan szabadelvűség korában is ismeretes volt, csak hogy jelentősége nem volt akkora, mint a monopolkapitalizmus korában, amikor az általános költségek már olyan kiemelkedő szerepet játszanak. Ehhez járul, hogy kihasználatlan termelési képesség a feudális kapitalizmus idején nemcsak a pangás, hanem igen sokszor a fellendülés alatt is mutatkozik, tehát bizonyos fokig állandó jelenség. Az amerikai prosperitás korában az ú. n. normális fölös kapacitás 20% volt, 1929-től 1932-ig pedig az egész amerikai termelés kereken 40%-kal süllyedt.¹ Ez a 40% természetszerűleg csak a tényleges — átlagosan 80% erejéig kihasznált kapacitásra vo-

¹ L. The Recovery Problem in the United States. The Brookings Institute 1936. Publ. No. 72. 158. 1.

natkozik, úgyhogy az 1929. évi virtuális termelési képességhez viszonyítva a hanyatlás 32%-ot tett ki. Ha ezt a 32%-ot hozzáadjuk a prosperitás alatti 20% fölös kapacitáshoz, akkor arra következtethetünk, hogy az amerikai válság mélypontján 50% körül mozgott a kihasználatlan termelési képesség, tehát két és félszerese volt a normális fölös kapacitásnak.

Már most a monopolisztikus vállalatok normális fölös kapacitása a termelés-technikai adottságok szempontjából az általános költségeknek, a gazdasági küzdelem szempontjából pedig főleg a késhegyig menő versenynek a természetére vezethető vissza. A nagyvállalatok a szabad versenyből a kíméletlen verseny útján emelkednek ki és tesznek gazdasági túlsúlyra, egyedárúságra szert. A nagy áldozatokkal járó küzdelem során annál is inkább bekövetkezhetik a vállalatok túlméretezése, mert a termelés kiterjesztésével az általános előállítási költségek csökkennek. De ha a gazdasági oligarchák belefáradnak a harcba és részleges fegyverszünetet kötnek, akkor a részleges béke egyik előfeltétele a termelési képesség egy részének paragon hagyása szokott lenni. Valahányszor azután felborul a megegyezés és kiújul a romboló harc, megismétlődhetik ez a folyamat. A késhegyig menő verseny pedig önmagában véve is válságot idézhet fel, de magának a külső okokra visszavezethető válságnak a folyománya is lehet. A legutóbbi nagy világválság kivételével az Egyesült Államokban a fejlődés menete az volt, hogy a késhegyig menő verseny — más pangásos tényezőkkel karöltve — egyes heves megrázkódtatásokat felidézett ugyan, viszont a gazdasági élet ezekből a válságokból gyorsan kilábtolt, ami annak a jele, hogy a részleges monopolisztikus fegyverszünet alatt folyó, nem árszerű versenyben is van még annyi kiegyensúlyozó erő, hogy a gazdasági aránytalanság lehetőségét bizonyos határok közé szorítsa.

A hírhedt prosperitás egyébként azzal az érdekes tanulsággal is szolgált, hogy a monopolisztikus árállandósítás nem zárhatja ki a válság lehetőségét. Ma már elméletileg tisztázva van, hogy változatlan árak a termelési

költségek hanyatlása esetén profitinflációt okozhatnak. Az egyoldalú monetáris konjunktúraelméletet az áremelkedéstől mentes prosperitás letörése megbuktatta. Ami magát a szóbanforgó árállandósítást illeti, azt mindenestre az amerikai valutapolitika eredményének szokás tekinteni és az bizonyos, hogy a fölös aranykészletek jólismert nagyarányú sterilizálása nyújt elsősorban magyarázatot arra, hogy az Egyesült Államokban az 1922—29. időszak az árrögzítés jegyében folyt le. Feltehető azonban, hogy az árállandósításhoz a monopolisztikus ártartási politika is hozzájárult.

A gazdasági oligarchák konjunkturális szerepét tehát összefoglalóan a következőképen jellemezhetjük. A monopolisztikus ártartás hatása nem egyöntetű, mert egyes esetekben kiélezheti, más esetekben mérsékelheti a hullámmozgásokat. Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy az autonóm monopolisztikus ártartás politikája sohasem volt eléggé hatályos ahhoz, hogy nagy válságok kitörését meg tudja gátolni. Ezen már csak azért sem csodálkozhatunk, mert magának a monopolisztikus versenynek a ténye azt mutatja, hogy a gazdasági túlsúly csak részleges. Ezt bizonyítja a fölös termelési képesség jelensége is, amely a késhegyig menő versenynek véget vető részleges fegyverszünet eredménye. Hiszen ha teljes és tartós lenne a monopólium, akkor a kihasználatlan termelési kapacitásnak hosszú lejáratra előbb-utóbb nagyrészt el kellene tűnnie, mert a termelési képesség parlagon heverése elsősorban mégis csak a latens versenytársaktól való félelemmel magyarázható. A teljes egyedáruságnak viszont az lenne a hátránya, hogy megszüntetné — legalábbis egy iparágon belül — a monopolisztikus versenyt, amely romboló hatása mellett tagadhatatlanul üdvös, észszerűsítő hatást is fejt ki. A gazdasági oligarchák tehát részben enyhítik, részben kiélezik a versenyt, úgyhogy már csak ezen oknál fogva sem állhat meg az a feltevés, hogy a feudális kapitalizmus kialakulásával a válságok kiéleződtek. Ezt a fel fogást a gazdaságtörténelem tapasztalatai sem támasztják alá.

IV. Térjünk át ezekután az amerikai antitrösztpolitikára, amely a liberális gazdasági renden belül akarja szabályozni a monopolisztikus versenyt. E politika előharcosainak jelszava a szabad verseny fenntartása volt. Helyesebb lett volna, ha e helyett a verseny korlátozását, vagy legalábbis szabályozását helyezték volna előtérbe, de ez túlságosan sértette volna az amerikai szabadságeszméket. Politikailag ebben az esetben is, mint oly sokszor, az mutatkozott a legcélszerűbbnek, hogy az erkölcsi oldaláról ragadják meg a kérdést. A gazdasági szabadság eszménye ily módon érintetlen maradt a nagy tömegek előtt és minden visszássága a hatalmas gazdasági alanyok erkölcselenségére hárult. Alanyilag az erkölcsi hiányosság nem egy nagyvállalkozónál fennállt, de tagadhatatlan, hogy néha kisvállalkozóknál is tapasztalható ez a jelenség. Egyébként a gazdasági kalózok igazi korszaka az amerikai ipari oligarchia kora volt. A feudális kapitalizmusnak ez az első korszaka azonban a múlt század vége felé az Egyesült Államokban lejárt. A második korszak már a pénzoligarchia jegyében áll, mely már csak a közvélemény nyomására való tekintettel is részben kifinomultabb módszerekkel dolgozik. A vállalkozó erkölcsisége a verseny alanyi oldalának egyik vonatkozása. Általában leszögezhetjük, hogy az egyes gazdálkodó alanyok alaptermészete nem eltérő. Nem a kis és nagy gazdasági alanyok alaptermészetében, hanem csupán anyagi erejük nyomatékában van a különbség. Mint minden haladásnak, az ember technikai és gazdasági haladásának is rabjává lesz. Ezért a józan szociálpolitikának tisztán tárgyilagos alapon is megindokolható követelménye az, hogy lehetőleg megfelelő korlátok közé szorítsa a tőke hatalmát és így megóvja a kis- és középnagyságú gazdasági alanyokat s az egész társadalmat a nagy vagyoni erő erkölcsi veszélyeitől. Teljes mértékben elismerjük, hogy szociális szempontból a kis- és középmember típusa a kívánatos, a kérdés csak az, hogy a gazdasági élet mely területein és milyen mértékben lehet megőrizni és elterjeszteni ezt a típust? Hogy a nagyipari fejlődés homlokegyenest az ellenkező irányban

halad, az már az ipari forradalom megindulása óta hétköznapi igazságszámba megy. Amikor az első antitröszt-törvény, a Sherman-törvény 1890-ben tető alá került, akkor már a gazdasági lehetetlenséggel lett volna határos az egyes nagyvállalatoknak nem monopolisztikus terjedelmre való leépítése. Erre az amerikai törvényhozás nem is gondolhatott, pedig szigorúan véve csak ily módon lehetett volna a gazdasági monopóliumot megszüntetni. Csakhogy egy ilyen kísérlet, amelynek gondolatát kizárólag elvi okokból érintjük, nemcsak a termelékenység szempontjából kivihetetlen, hanem pusztán formális szempontból is óriási gyakorlati nehézségekbe ütköznék, mert meg kellene állapítani, hogy mekkora az üzem monopolmentes maximális nagysága. Kézenfekvő, hogy erre a kísérletre még az antitrösztpolitika leglelkesebb szószólói sem vállalkozhattak. Nyitva maradt azonban az az út, hogy a már meglévő monopolisztikus nagyságú vállalatok monopóliumtól mentes magatartásra kényszeríttessenek, vagyis az egyes vállalatoknál a verseny szabályozása volt a megoldás egyetlen lehetősége. Más volt a helyzet a gazdasági tömörüléseknél. Itt már elvileg nemcsak a verseny közvetlen szabályozása jöhetett szóba, hanem a meglévő egyesülések feloszlatása és újak alakításának korlátozása, sőt eltiltása is. A Sherman-törvény már most tudvalevőleg eltiltotta az államközi (interstate) és a külkereskedelem megszorítását, vagy monopolizálását, akár egyesek, akár egyesülések részéről. Ezeket az általános kereteket tartalommal a bírói gyakorlat kezdte kitölteni. A bíróságok először csak kazuisztikusan magyarázták a verseny „szándékát“, úgyhogy egészen 1905-ig, a Northern Securities ügyében hozott ítéletig az antitrösztpolitika rendkívül enyhe mederben folyt. A hatásosabb beavatkozás hívei egyenesen azt állítják, hogy ezen időpontig az antitröszt-törvények papírformán maradtak. Ez a vád azonban nem egészen helytálló, mert közismert dolog, hogy a Sherman-törvény első negyedszázados fennállása alatt is elért annyit, hogy a termelést és az árakat szabályozó poolok jó részt megszűntek, vagy csupán úriemberek megállapo-

dása alakjában maradtak fenn, amelyek jogvédelemben nem részesülő lazább alakulatok. A kartellek háttérbe szorításával azonban egyelőre kimerült az antitrösztpolitika sikere, mert ez a politika másfelől a gazdasági tömörülést a trösztök irányába terelte. Ezt a folyamatot előmozdította az a körülmény is, hogy a század vége óta az ipari oligarchia helyébe mindinkább a pénzoligarchia lépett, amelynek kedvelt eszköze volt a koncernek alakítása. A koncernek pedig végső fokon fúzióban esúcsosodnak ki.

Roosevelt Tivadar trust-busting politikája mindenestre figyelemreméltó változásokat hozott magával. Az 1903-ban felállított Bureau of Corporations-el megszületett az antitrösztpolitika első külön ügykezelő szerve és 1905-ben a bíróság — már említett ítéletével — a Northern Securities holding társaságát feloszlatta. A bíróság megengedte ugyan, hogy a tömörülés ebben az esetben nem vonta maga után szükségszerűen a verseny kikapcsolását, de úgy látta, hogy végső célja mégiscsak erre irányul. Határozott fordulat azonban csak 1911-ben következett be, amidőn a szövetségi legfelsőbb bíróság meghozta ítéletét a Standard Oil holding társaságának és az amerikai dohánytrösztnek feloszlataása tárgyában. Úgy látszott, hogy Roosevelt Tivadar korszaka most termi meg igazán a gyümölcsét. A trust-busting hívei diadalmámban úsztak. De örömük korainak bizonyult. A szétbontott vállalatok közös ellenőrzése kisebb mértékben mégiscsak megmaradt, a bíróság pedig éppen a Standard Oil Company és az American Tobacco Co ellen hozott ítéleteiben helyezkedett nyomatékosan a rule of reason elvi alapjára. Ezen az alapon a Sherman-törvénynek a kereskedelem megszorítására vonatkozó rendelkezése a common law szerint értelmezendő, úgyhogy különbséget kell tenni a kereskedelem megszorításának és a monopóliumnak észszerű és észszerűtlen esetei között. Ezzel megszületett a legális tröszt fogalma, vagy egy hétköznapi, bár korántsem népszerű kifejezéssel élve, a „jó tröszt“ fogalma. A bíróság azonban még mindig nem vonta le ebből azt a következtetést, hogy a vállalat terjedelmének nagysága magában

véve nem ütközik a törvénybe. Sőt 1914-ben a Circuit Court feloszlatta az International Harvester Co-t, dacára annak, hogy a kormány nem emelte ellene a tisztességtelen verseny vádját. Igaz, hogy ez az ügy nem került a legfelsőbb szövetségi bíróság elé, mert az alperes nem fellebbezett. Ebben az évben viszont két nevezetes új törvényt szavazott meg a kongresszus, a Federal Trade Commission- és a Clayton-törvényt. Mindkét törvényhozási intézkedés már az új felfogást tükrözte vissza, amely kezdett eltávolodni a trösztök széttörbontásának jelszavától és lassankint arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem lerombolni, hanem szabályozni és ellenőrizni kell a gazdasági tömörülést. Warren szavaival élve „orvosolni kell a monopolisztikus hatalom visszásságait és az igazságtalan és tisztességtelen üzleti eljárásokat, de merőben a tömörülést elvileg nem kell kifogásolni”.¹

Már most jól ismeretes, hogy a Clayton-törvény a monopólium tényálladékát próbálta közelebről körülírni az „összekötő igazgatóságok“, a „vállalatközi értékpapírtárak“ és a „kizárólagossági szerződések“ szabályozásával, de ennek a törvénynek a jelentősége éppenséggel csekély volt. Nagyobb horderejű újításnak tekinthető a Federal Trade Commission felállítása, amely a csupán vizsgálati hatáskörrel bírt Bureau of Corporations helyébe lépett. A bizottság először is nagyobb hivatali szervezettel folytatta annak megvizsgálását, hogy mely egyesülés, illetve szerződés észszerűtlen, de legfőbb feladatává a tisztességtelen verseny elleni küzdelem tétetett. Ezentúl a tisztességtelen versenyből eredő viták elintézése csak végső fokon hárult a bíróságra és erre is ritkábban került sor, mert a viták a bizottság révén nagyrészt közigazgatási úton nyertek elintézését. A Federal Trade Commission már 1919-től kezdődőleg bevezette azt a rendszert, hogy a vállalatok üzleti erkölcsi szabályzatokat (code of business ethics) terjeszthetnek eléje jóváhagyás végett (trade practice submittals) és 1926 óta ezt a tevékenységet

¹ L. Charles Warren: The Supreme Court in United States History, Volume two 1836—1918. Boston, 1928. 734. l.

külön értekezleteken, az ú. n. Trade Practice Conferencseken folytatta.¹ Ezek az értekezletek azonban a kiméletes szabályozás jegyében álltak, 1920-ban pedig a gazdasági oligarchák nagy sikert értek el, mert a bíróság hat szavazattal három ellenében megtagadta az acéltröszt felosztását azzal az indokolással, hogy „a vállalat terjedelme magában véve nem ütközik törvénybe...” A United States Steel Corporation pedig „nem monopólium, hanem az erő kifejtésének összpontosítása a velejáró költségmegtakarításokkal és előnyökkel”.² A legfelsőbb szövetségi bíróság a legális tröszt fogalmát immár következetesen alkalmazta az üzemnagyságra is. A monopolisztikus verseny szempontjából ezt tekinthetjük a legnevezetesebb elvi fordulatlannak. — Az ítélet meghozatalakor az acéltröszt a termelésnek mintegy a felét tartotta kézben, úgyhogy 1920 óta ez az 50%-os arány a gazdasági ellenőrzés megengedett határa gyanánt jött számításba.³ Nem csoda, hogy a fúziók és a koncernek alakításának száma az 1922—29. években hatalmasan emelkedett.⁴

Az antitrösztpolitika ezek szerint végül is a nagyvállalatok mérsékelt ellenőrzésére szorítkozott, ami a gazdasági tömörülés folyamatát nem tudta megállítani. A késhegyig menő versenyt valamennyire korlátozta ugyan, de itt közrejátszhatott az a körülmény is, hogy a nagyiparosok kevés kivétellel a pénzoligarchia uralma alá kerültek és ennek folytán a harc eszközei változtak, formailag simábbak lettek, bár gazdasági hatóerejükből mit sem veszítettek. Az antitrösztpolitika kétségtelenül nem érte el azt a célt, amelyet eredetileg kitűzött, t. i. hogy

¹ L. Arthur Robert Burns: id. munka 69. l. köv.

² L. Henry R. Seager and Charles A. Gulick, Jr.: Trust and Corporation problems, New-York and London, 1929. 259. l. és Lewis Corey: The House of Morgan. A social biography of the masters of money. New-York, 1930. 394. l.

³ L. Arthur Robert Burns: id. munka 19. l. köv.

⁴ 1919—30. között mintegy 1300 fúzió során 8000 gyáripari és bányavállalat veszítette el önállóságát. Ezenkívül 1929-ig 4000 public utility vállalat olvadt be, a bankszakmában pedig a fúziók száma 1800-at ért el. — L. Edwin F. Gay and Leo Wolman: id. értekezés 240. l. köv.

fenntartsa a gazdasági versenyt, persze „az igazi“ gazdasági versenyt, amely alapján véve egy demokratikus-egalizáló gazdasági szabadság jegyében áll. Ez az eszme tehát egy szintetikus eszme, amely a gazdasági szabadság és az egyenlőség elveit korlátolt mértékben egyesíti és az amerikai középosztálynak, valamint a kisebb farmerek széles rétegeinek testére van szabva. Az antitröszt-törvényhozás ideológiai alapja a kis- és közép nagyságú gazdasági alanyok küzdelme a nagy gazdasági alanyok ellen, a gazdasági individualizmus megvédése érdekében. Amilyen tiszteletreméltó szociális szempontból ez a küzdelem, sajnos, annyira ellenkezik a nagyipari fejlődés irányzatával, a termelés egyéb területein azonban szerencsére sikerrel kecsegtet. És ennek a szociális harcnak a síkján fog eldőlni a magánkapitalizmus sorsa, mert csakis a középosztály és a kisemberek megerősítése mentheti meg a magánkapitalista államokat az egyoldalú nagyipari munkásdiktatúrától.

Az antitrösztpolitika versenyesszménye nem egy tekintetben rokon a céhek versenyesszményével. Ez is egy korlátozott versenyrendszer volt, amely nemcsak a tisztességtelen verseny kiküszöbölésére, hanem egyben a nagyüzemek ellen is irányult.¹

A céhrendszer idevágó intézkedései arról tanúskodnak, hogy a gazdasági alanyok alaptermészete már régtől fogva milyen messzemenően azonos. Ezt az alaptermészetet a nagy vagyoni erő nyomatéka csupán sajátos megnyilvánulási formákra készíti. A tisztességtelen verseny a piaci gazdaság ősrégi jelenségei közé tartozik. A feudális kapitalizmus csak egy újabb válfaját termelte ki. Ami a céhrendszernek a nagyüzemek elleni küzdelmét illeti, az persze részben más természetű volt, mint a kartellek és a trösztök ellen manapság folyó küzdelem. Akkoriban csupán a kézműzemek kibővítésének korlátozásáról volt szó, a munkások létszámának szabályozásával, több üzem

¹ L. p. o. Viktor Mataja: Die Reklame, Eine Untersuchung über Ankündigungswesen und Werbetätigkeit im Geschäftsleben, vierte, verb. und ergänzte Aufl., München und Leipzig, 1926. 350. l. köv.

fenntartásának tilalmazásával stb. A nagyvállalatok elleni harc túlnyomórészt sikerrel is járt, mindaddig, míg az ipari forradalom gyökeresen meg nem változtatta a termelés műszaki alapjait. Viszont a virágzó céhrendszernek azzal a jelszavával, hogy mindegyik polgár éljen meg olyan jól, mint a másik, bizonyos fokig egybevág a demokratikus gazdasági szabadelvűség azon elve, hogy senki se tegyen akkora gazdasági hatalomra szert, hogy a verseny szabadságát veszélyeztesse. Ez az elv nyilvánvalóan a kis és közép nagyságú egzisztenciák versenyelve. De a céhrendszer másfelől köztudomás szerint abban különbözött a szabad verseny rendszerétől, hogy monopóliumot biztosított, amely azonban személyi jellegű maradt, mert kisipari termelési viszonyok mellett a monopólium tárgyi oldala nem tudott nyomasztó gazdasági hatalommá kibővílni. A céhrendszernek szociális és — horribile dictu — tulajdonképpen demokratikus szempontból is rokonszenves kismonopolistáival szemben a nagyipar gazdaságilag lehetetlenné teszi a polgári egyenlőség elvének megközelítő érvényesülését. Van továbbá, a többitől eltekintve, egy másik sajátos következménye is, amelyre már céloztunk és pedig az, hogy mihelyt fel van adva a megközelítően egyenlő nagyságú kisüzem gépies vezérelve, kicsúszott a talaj a gazdasági monopólium elleni küzdelem lába alól, mert immár senki sem tudja elfogadhatóan megállapítani, hogy hol végződik a monopóliummentes üzem határa.

Mindazonáltal mégiscsak túlságosan lebecsülnék az antitrösztpolitika hatását, ha Burns-sel és másokkal együtt arra az álláspontra helyezkednénk, hogy ez a politika csak a verseny formáira gyakorolt befolyást. Burns ugyanis rámutat arra, hogy 1933-ig, vagyis a N. I. R. A.-kísérletig tilos volt a termelés mennyiségének és az áraknak vállalatközi szabályozása, ellenben „...nem estek tilalom alá a koncentráció egyéb eszközei, mint az árleszálítás, az eladás serkentése, nagy társulati egységek létesítése és egyes vállalatok vezető árszerepe sem, feltéve, hogy elfogadható szándék forgott fenn.” Mindennek pedig

az lett a következménye, hogy ott, ahol komoly volt az árleszállítás veszélye, a fejlődés a nagy gazdasági egységek irányában haladt.¹ Azt hisszük azonban, hogy éppen a Niraizmus vall arra, hogy a kontingentálási, ártartási és áremelési egyezmények megnehezítése nem volt olyan elhanyagolható tényező. Különben az amerikai nagyipar és az érdekelt pénzemberek mégsem követelték volna olyan hangosan a világválság kitörése után az antitröszt-törvények lazítását és, ami mindenesetre sokkalta meggyőzőbb, Franklin D. Rooseveltt, akit nem lehet megvádolni azzal, hogy jóakarató elfogultsággal viseltetik a gazdasági oligarchák iránt, nem fektetett volna olyan nagy súlyt a Nemzeti Ipari Újjáépítési Törvényben az ipar szervezkedésének megkönnyítésére. Már magában véve az a körülmény, hogy az antitrösztizációk fokozhatják a közvélemény ellenséges hangulatát, gátlásként hat. A nyilvánosságtól való félelem már a Bureau of Corporations fennállása idején is nem egy esetben odavezetett, hogy monopolista vállalatok pusztán a terhelő adatok összegyűjtésének hatása alatt megszüntették törvénytelen eljárásukat,² a Federal Trade Commission felállítása óta pedig ez a lélektani tényező éppenséggel lehetővé tette, hogy számos vitás ügy bírói közbenjárás nélkül közigazgatási úton nyerjen elintézését.³

Az antitrösztpolitikában egy rendkívül érdekes intermezzót jelentett a Niraizmus. Franklin D. Rooseveltt az antitrösztpolitika terén Theodore Roosevelttel szöges ellentétben engedményt akart tenni a nagyiparnak, egyrészt a válság enyhítése, másrészt pedig szociálpolitikai munkarendje keresztülvitelének megkönnyítése végett. Pedig egyébként a kisemberekre támaszkodott, a gazdasági oligarchák közül azonban elsősorban a pénzemberekkel és nem a nagyiparral fordult szembe. A Nemzeti Ipari Újjá-

¹ L. Arthur Robert Burns: id. munka 17. l. köv.

² L. p. o. James T. Young: The new American Government and its work, second revised ed. New-York, 1926. 193. l. köv.

³ L. Robert Liefmann: id. munka 401. l. köv. és Herbert von Beckerrath: Der moderne Industrialismus. Jena, 1930. 410. l. köv.

építési Törvény ilymódon, különösen a bér- és munkaidő-megállapítás részbeni ellensúlyozására, előmozdította az ipar szervezkedését, lehetővé téve a kartellszerű ármegállapodásokat, sőt egyes esetekben az N. R. A. (Ipari Újjáépítési Szerv) a Federal Trade Commission által 1919-ben bevezetett módszert vette át, illetve folytatta a tisztességes verseny szabályzatainak felállításával. Ezek a code-ok, amelyek megállapításánál az elnöknek döntő szava volt, a N. I. R. A. 5. §-a szerint kifejezetten mentesítve voltak az antitröszt törvények hatálya alól. Ez a mentesítés ugyan esupán az elnök által jóváhagyott code-okra vonatkozott, viszont az elnök kezét a törvény általánosságban megkötötte azzal, hogy nem hagyhat jóvá olyan szabályzatokat, amelyek „monopóliumok előmozdítására, vagy arra irányulnak, hogy kiküszöböljék, illetve elnyomják a kisvállalatokat, vagy megkülönböztető eljárást alkalmazzanak ellenük“. (3. §-a.) De ezzel nehezen egyeztethető össze a törvény 1. §-ának az a híres rendelkezése, hogy „kikerülendő a termelés jogosulatlan megszorítása (kivéve, ha az ideiglenesen szükségesnek mutatkozik)“, ami egyértelmű volt azzal, hogy a N. I. R. A. csak zárójelben és esupán kivételesen, de mégiscsak lehetővé tette a válság tartamára a termelés mennyiségének korlátozását. Igaz, hogy a termelés mennyiségének szabályozására csak egyes javaknál került sor, viszont olyan fontos termelési ágakat érintett ez a szabályozás, mint az olaj-, a réz- és az épületfaipart.¹A mellett a termelés mennyiségének csökkentésére bizonyos fokig módot nyújtott a munkaidő szabályozása is. Ehhez járult, hogy Rooseveltt úgy értelmezte a felhatalmazást, hogy de facto kartellszerű árszabályozásokat is engedélyezett, a nélkül, hogy nevén nevezte volna a gyermeket. Már az N. R. A. működésének rövid, nem egészen kétéves tartama alatt is megindult és javában folyt a harc a kisemberek és a nagyvállalatok között az ipari szabályzatok körül. Az elnököt nagy felelősségtől mentesítette a legfelsőbb szövetségi bíróság, amidőn 1935. május hó vé-

¹ L. Arthur Robert Burns: id. munka 465. l. köv.

gén hozott ítéletével alkotmányellenesnek nyilvánította az újjáépítési törvényt. Az N. R. A.-politikában egyébként bizonyos ingadozás is mutatkozott. Az ipari újjáépítési kísérlet voltaképpen az iparvállalatok egyesületeit (trade associations) keltette életre. Ezek az egyesületek már 1912—32 között is működtek és működésükhöz ipari körökben eleinte azt a reményt fűzték, hogy az antitröszt-törvények keretei között is jelentékeny eredményt fognak elérni az önkormányzatú szervezkedés terén. De az antitröszt-politika támasztotta akadályok folytán ezek a szövetségek a New Deal beköszöntéséig csupán „elcsenevészesedett kartelleknek“ bizonyultak, amelyek többnyire csak enyhébb és változó sikerű árállandósítási kísérletekkel próbálkoztak.¹ A Niraizmussal azonban új erőre kaptak és az újjáépítés első évében az elnök az ipari szabályzatok gyors felállítása érdekében nagy engedményeket tett számukra. A második évben azonban, Roosevelt politikája kísérletező jellegének megfelelően, a kisemberek panaszainak hatása alatt már részben kevésbé nagyiparbarát irányzat érvényesült. Mindazonáltal egészében véve az ipari szervezkedésen nagyot lendített az újjáépítési kísérlet. Bukásával azonban az antitröszt-törvények joghatálya újból csorbíthatatlanul helyreállt.

V. 1. Ezzel körvonalaztuk az amerikai feudális kapitalizmus főbb gazdaságtörténelmi és gazdaságpolitikai tapasztalatait. Vessük immár egybe közelebbről ezeket a tapasztalatokat a monopolisztikus verseny elméletével. Kezdjük a verseny határesetének a monopolisztikus versenyhez való viszonyával. Az új versenyelmélet egyik legnagyobb érdeme az, hogy határozottan felismerte és le is szögezte, hogy a szabad verseny és a teljes monopólium csupán két határeset,² mert a valóságban többnyire monopolisztikus versennyel állunk szemben, amelynek azonban rendkívül sok fokozata van. A monopolisztikus verseny erejének ez a nagyfokú változandósága elméleti szempont-

¹ L. Arthur Robert Burns: id. munka 74. l. köv.

² L. Edward Chamberlin: id. munka, különösen 3. l. köv. 63. és 182. l. és Joan Robinson: id. munka, különösen 4. l. köv. és 51. l.

ból súlyos nehézségeket támaszt. Nem vehetjük tehát rossz néven, ha az elmélet lemond arról, hogy konkretizálja a kérdést, vajjon a gazdasági életnek mekkora hányada esik a szabad verseny és a monopolisztikus verseny körzeteire. Ez már a gazdaságtörténelem és -politika könnyűnek nem nevezhető kérdései közé tartozik. Így Berle és Means szerint 200 nagyvállalat 2000 ember útján ellenőrzi az amerikai iparnak mintegy a felét, de jogosultnak tartják azt a feltevést, hogy a nagy vállalati egységek tényleges hatalma még ennél is súlyosabb.¹ Az elvitathatatlan, hogy a megközelítően szabad verseny ma is a gazdasági élet tekintélyes tényezője, holott a teljes magán-gazdasági egyedárúság a valóságban alig fordul elő.

Már most Chamberlain a szabad versenyt elméleti szempontból olyként akarja valószerűbben megragadni, hogy különválasztja a „tökéletes“ és a „tisztá“ versenyt. Utóbbi elméletileg alsóbbfokú, viszont a valósághoz közelebb áll, mint az előbbi, mert a tiszta verseny csak a monopólium kizárását tételezi fel, holott a tökéletes verseny követelményei közé tartozik többek között a termelési tényezők teljes mozgékonyasága és a jövő hiánytalan ismerete is.² Ami a verseny tisztaságát, vagyis monopóliumtól való mentességét illeti, e részt megelégszik két ismervvel. Az egyik a vevők és eladók nagy száma, a másik az áruk tökéletes egyneműsége, illetve szabványosítása.³ Robinson tökéletes versenye fogalmilag messzemenően egybevág Chamberlain tiszta versenyével. A különbség, amire még rátérünk, arra szorítkozik, hogy az angol író inkább a kereslet, mintsem a kínálat tényezőjére helyezi a súlyt.⁴

A tiszta monopóliumra vonatkozólag Chamberlain rámutat arra, hogy az, mint a verseny ellentéte, csak az összes gazdasági javak kínálatának ellenőrzése esetén volna megvalósítható, mert csakis ily módon lehetne kizárni a versenyt támasztó helyettesítő javakat.⁵ A monopólium el-

¹ L. Adolf A. Berle Jr. and Gardiner C. Means: id. munka 33. l.

² L. Edward Chamberlin: id. munka 6. l. köv., 16. l. köv. és 25. l.

³ L. Edward Chamberlin: id. munka 7. l.

⁴ L. Joan Robinson: id. munka 18. l.

⁵ L. Edward Chamberlin: id. munka 63. l.

mélete eddig valóban nem az összes javak, hanem az egyes javak elmélete volt. Az azonban bizonyos, hogy a tiszta monopólium magánkapitalisztikus szempontból inkább csak egy eszmeterméknek tekinthető, mert a valóságban a leggyakoribb versenytípus a monopolisztikus verseny. Érthető tehát, hogy Chamberlin a tiszta monopólium esetét röviden tárgyalja.

V. 2. Láttuk, hogy a monopolisztikus versenynek két jellegzetes vonása van, az egyik az árverseny háttérbe szorulása, a másik a nem árszerű verseny előtérbe nyomulása, amire különösen az amerikai feudális kapitalizmus irodalma mutatott nyomatékosan reá.¹ De mindkét irányban fenntartásokkal kellett élnünk. Az árverseny ugyanis időnként újult erővel lángol fel a késhegyig menő versennyel kapcsolatban, ami gyakran nemcsak kifejezett válságok alkalmából, hanem a részleges monopolisztikus fegyverszünetnek más okokból való megszakítása miatt is bekövetkezik. Az árak torzítása aztán különböző formákat ölthet. Burns szerint az amerikai monopolkapitalizmus nevezetesebb árszabályozási típusai a vezető árszerep kevésbé éles eszközétől a piac megosztásán és az árak állandósításán át egészen az ármegkülönböztetés fegyveréig terjednek.²

Burns gazdaságpolitikai jellegű munkájában a nem árszerű verseny fogalmát használja,³ míg a monopolisztikus verseny elmélete előszeretettel az eladási költségekről beszél.⁴ Ez a két fogalom más nézőszögből ugyanannak

¹ L. Arthur Robert Burns: id. munka, különösen 372. l. köv. — Caroline F. Ware and Gardiner C. Means: *The modern economy in action*, New-York, 1936. 10. l. köv. és 54. l. köv. — Edward Chamberlin: id. munka 127. l. köv., de l. Joan Robinson is: id. munka 167. l.

² L. Arthur Robert Burns: id. munka 76. l. köv., 146. l. köv., 195. l. köv. és 273. l. köv.

³ L. Arthur Robert Burns: id. munka Chapter VIII. Non-price competition, 372—417. l.

⁴ L. különösen Edward Chamberlin: id. munka Chapter VI. Selling costs vs. production costs 117—129. l. és Chapter VII. Selling costs and the theory of value 130—176. l. — Viszont Joan Robinson megjegyzi, hogy az eladási költségek (sales costs) kérdésének megoldásával nem foglalkozik

a ténynek a jelentőségét tárja fel. Burns, aki a szabad verseny hanyatlását vizsgálja, azt emeli ki a „nem árszerű verseny“ kifejezéssel, hogy ez a hanyatlás mindenekelőtt az árverseny visszaesésében nyilvánul meg. A monopolisztikus verseny elmélete pedig, amelynek beállítottsága elsősorban mégis csak gazdaságlélektani, az eladási költségekkel a fogyasztó szabadelvű irányítására céloz. Minthogy pedig ez az irányítás a feudális kapitalizmus korában nagyobb részben a nem árszerű verseny útján történik, nyilvánvaló, hogy a nem árszerű verseny és az eladási költségek fogalma erősen érintkezik, de mégsem esik teljesen egybe. Az „eladási költségek“ ugyanis nem foglalják magukban a minőségi és a divatverseny költségeit, holott Burns az eladás serkentése mellett a minőségi és a divatversenyt állítja oda a nem árszerű verseny második és harmadik faja gyanánt.¹

A minőséget a divattól a *laissez faire* elve alapján minden esetre nem lehet különválasztani, mert a fogyasztók alanyi szükségletérzetének bírálata ezen elv szerint csak abban az esetben engedhető meg, ha a fogyasztó illúziójának kihasználása egyenesen a büntető törvénykönyvbe ütközik. Gazdaságpolitikai szempontból azonban a minőségi és a divatverseny megkülönböztetése jogosult.

A nem árszerű verseny fajai közül a hírverés a legjelentősebbek egyike, ha nem a legjelentősebb. Ha egyszer tisztában vagyunk azzal, hogy a szabadelvűség gazdaságtörténelmi korszaka is csak megközelítően volt „hamisítatlan“ szabadelvűség, akkor természetesnek fogjuk találni, hogy a hírverés már ebben a korszakban is fontos szerepet játszott. A feudális kapitalizmussal azután a tömegtermelés még erőteljesebben tért hódított, ami a hírverés számára új területeket nyitott meg. Különösen ez volt a helyzet az európai hagyományoktól mentes Ame-

(90. l. 1. jegyzet), de azért több ízben kitér a hirdetés problémájára (l. különösen 167. l.).

¹ Megjegyzendő, hogy Burns (394. l. köv.) minőségi és szolgálati versenyről beszél, de azt hisszük, hogy a service terén megnyilvánuló versenyt is nyugodtan hozzá sorolhatjuk a minőségi versenyhez.

rikában, ahol a céhszellem nem gátolta a nagyipar térhódítását. Az Egyesült Államokban ezért azonosítják gyakran az „új versenyt“ részben a hírveréssel, részben a késhegyig menő versennyel.¹ Pedig az árverseny sokkalta élesebb eszköze a késhegyig menő versenynek, mint a hírverés. A tömegtermelésnek már most megvannak a maga demokratikus — egyenlősítő vonásai is. Ezek a vonások a társadalmi béke szempontjából pillanatnyilag kedvezők, de a tartós szociális béke érdekében csak annyiban kívánatosak, amennyiben nem járnak az életigények helytelen irányba terelésével, illetve túlzott felfokozásával. Részben valóban a magasabb átlagos amerikai színvonal indokolja meg azt, hogy a tömegtermelés az Egyesült Államokban messze kiterjedt az elsörendű élet-szükségleti cikkek körén túl, részben azonban a fogyasztás helytelen irányba való terelésével állunk szemben. Az ipari tömegtermelés Északamerikában még a divatcikkek egyes változatait is felöleli, mindazonáltal a ruházati ipar ma is legkevésbé központosított iparág az Egyesült Államokban.² A szabványosítás előnyei azonban csak azoknál a tömegeikéknél érvényesülhetnek fokozottabb mértékben, amelyek nem par excellence divatcikkek. Az igazi divatcikkek a nem feudális és a feudális kapitalizmus korában egyaránt a legkevésbé észszerűsített és a legerősebben hirdetett áruk közé tartoztak és tartoznak. Nem csoda, hogy Pigou éppen ezen javak termelési ágaira nézve tartja — legalább is prima facie — a legindokoltabbnak a kollektivizálást.³ A tömegtermelés egyébként csupán új utakat nyitott meg az üzletszerzés részére. Hasonló irányban hatott a javak és ezzel a szükségletek számának hihetetlen szaporodása is. Az Észak-amerikai Únióban immár körülbelül egynegyed milliányi különböző áru vetélkedik a fogyasztó dollárjáért.⁴ A ja-

¹ L. p. o. Lewis Corey: The decline of American capitalism. Id. munka 165. l. köv.

² L. Caroline F. Ware and Gardiner C. Means: id. munka 15. l.

³ A. Pigou: Socialism versus capitalism. London, 1937. 40. és 45. l.

⁴ L. Charles S. Wyand: id. munka 117. l. és Caroline F. Ware and Gardiner C. Means: id. munka 54. l.

vak és ezzel a szükségletek számának meghatványozódása ellensúlyozó tényezőként lép fel a tömegtermelés egyne-műsítő hatásával szemben. Már csak erre való tekintet-tel is joggal hangsúlyozza Bente, hogy csupán fenntartás-sal fogadható el az az álláspont, hogy a technika haladása az egyéniséget kikapcsolja és egyenlősít. Az egyéniség nem vész el teljesen, hanem a Sombart-féle eltárgyiasodás fo-lyamata következik be a fogyasztási javaknál is.¹

Az oligarchikus szabadelvűség idején az üzletszerzés jelentősége viszonylagosan már csak azért is emelkedett, mert az árverseny szerepe szűkebb keretek közé szorult. De egészében véve a nem árszerű verseny terén a feudális és a hamisítatlan szabadelvűség között nem elvi, hanem csak fokozati különbségek vannak. Az elvi különbség csakis az árverseny elváltozásában kereshető.

Már most a monopolisztikus verseny gazdaságpoli-tikai és — elméleti irodalma megegyezik abban, hogy a nem árszerű verseny a vállalkozó szempontjából az ár-leszállítás pótszere lehet. De kézenfekvő, hogy ez nem je-lenti azt, mintha a kettő hatása minden tekintetben azo-nos lenne. Az árverseny hatása először is általánosabb, mint — talán a hírverés kivételével — a nem árszerű ver-seny legtöbb fajának a hatása. Míg az áresés az egész iparágra rövidesen kiterjed, addig a vevők elhódítása a hivatásos eladók és az utazók tevékenysége, valamint kedvezmények útján csak fokozatosan mehet végbe. A legfőbb eltérés azonban abban van, hogy a nem árszerű verseny nem rázkódtathatja meg úgy a piacot, mint az árverseny nyomában fellépő áresés.

Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy a monopoli-zálódás folyamatával kapcsolatban nem veszítenek-e je-lentőségükből a nem árszerű verseny különböző fajai is? A válasz azon múlik, hogy mekkora jelentőséget tulajdo-nítunk egyfelől a gazdasági oligarchák fegyverszünetre való hajlandóságának, másfelől pedig a késhegyig menő versenynek. A nem árszerű verseny terén ellentétes irány-

¹ L. Hermann Bente: id. munka 88. l.

zatok érvényesülnek. Így Burns rámutat arra, hogy egyes irányokban a nem árszerű verseny csökkenésének jelei észlelhetők. Ilyen tünetek gyanánt jönnek figyelembe a Federal Trade Commission-nek a tisztességtelen verseny ellen folytatott küzdelme, a minőségi versenynek a szabványosítás általi háttérbe szorítása, úgyszintén az a körülmény is, hogy az áruházak és a láncrendszerű kereskedések saját védjegyükkel kevesebb hirdetéssel és alacsonyabb áron tudnak árukat elhelyezni.¹ Ware és Means hasonlóképen felhozzák egyes láncrendszerű kereskedések példáit arra, hogy az eladási költségeknél bizonyos észszerűsítési folyamat nyilvánul meg. Így a fűszerkereskedők egyik központi láncrendszere, az A. & P., sőt egyik decentralizáltabb, önkéntesebb jellegű láncrendszere, az Independent Grocers Alliance is központilag igazgatja nemcsak a bevásárlást, hanem a hirdetést is.² Ezt az egyszerűsítési folyamatot azonban nem szabad túl sokra tartanunk, mert, mint Ware és Means egy másik helyen (14. l.) kiemelik, a szétosztás az építkezés mellett az a foglalkozási ág, ahol a központosítás Amerikában aránylag a legkevésbé tudott előrehaladni. Burns találoán akként foglalja össze álláspontját, hogy észlelhetők ugyan egyes ellentétes tünetek a nem árszerű verseny fejlődése körül, végeredményben azonban sem a hirdetések, sem a hivatásos eladók száma tekintetében nem lehet hanyatló irányzatot felfedezni,³ már pedig csak a nem árszerű verseny legnevezetesebb válfajai. A monopolisztikus verseny tehát nem veszít annyira az erejéből, mint ahogy azt hangoztatni szokás.

V. 3. A monopolisztikus verseny elméletének fogalmi ellentmondása az a feltevés, hogy a monopolisztikus vállalatok ép olyan szabadon versenyezhetnének, mint a nem monopolisztikusak. Ez a tétel sokszor nyíltan kifejezésre

¹ L. Arthur Robert Burns: id. munka 416. l. köv.

² L. Caroline F. Ware and Gardiner C. Means: id. munka 218. l. köv.
— Szerzők persze leszögezik, hogy az amerikai szellemnek az I. G. A. decentralizáltabb szervezete felel meg.

³ L. Arthur Robert Burns: id. munka 416. l. köv.

is jut, néha azonban csak csendesen húzódik meg a hátterben egy elfojtott sóhaj gyanánt, amely úgy szól, hogy hej, be észszerű is lehetne az a feudális kapitalizmus, ha a gazdasági oligarchák ép oly szabadon versenyezhetnének, mint a kis- és közép nagyságú vállalatok! Ez a gyakorlatilag jámbor óhaj elméletileg nem is olyan ártalmatlan, mert azt a merész feltevést tartalmazza, hogy a szabad verseny a monopolisztikus verseny észszerűségének abszolút fokmérője, úgyhogy a versenynek ez a két faja összemérhető. Két kérdéssel kapcsolatban kívánjuk ezt a felfogást bírálat tárgyává tenni: az egyik a védjegyoltalom, a másik az üzemnagyság kérdése.

Jól ismeretes, hogy a védjegyoltalom az ipari jogvédelem egyik faja és ezt a védelmet kis- és nagyvállalatok elvileg egyaránt élvezik, de a gyakorlatban, különösen Amerikában, a belőle származó előnyöket leginkább mégiscsak a nagyvállalatok tudják kiaknázni. Az ipari jogvédelemnek minden formájában van valami monopolisztikus elem, tehát tisztán logikai szempontból következetes az az amerikai ötlet, hogy az ipari jogvédelem a verseny fokozása végett ne terjesztessék ki a védjegyekre, hanem a védjegyek utánpótlása vétessék ki a tisztességtelen versenyt szabályozó törvények hatálya alól. Ez a javaslat azonban messze túllő a célon, mert az igazi minőségi termelés oltalma olyan elsőrendű közgazdasági érdek, hogy a monopolizálódás velejáró veszélye ellenére sem kívánatos az ipari jogvédelem kérdéses formájának megszüntetése. Érthető tehát, hogy Chamberlin ezt a szélsőséges indítványt elveti¹ és a mellett a mérsékelt megoldás mellett foglal állást, hogy a szabadalomhoz hasonlóan a védjegyoltalom is korlátoztassék meghatározott időtartamra. Az amerikai szerző 5 év körüli védjegyoltalmi időt ajánl. Nézetünk szerint azonban még a védjegyoltalom korlátozása körül is óvatosan kell eljárni, mert a minőségi oltalom fékezi a nagyvállalatok romboló versenyét.

De az üzemnagyság kérdésénél még jobban ki-

¹ L. Edward Chamberlin: id. munka. Appendix E. Some arguments in favor of trade mark infringements and „unfair trading“ 218—22. l.

ütközik az ellentét a monopolisztikus verseny elmélete és a valóság között. A gazdaságtörténelem ugyanis azt tanítja, hogy az egyes vállalatok nagy terjedelme egy bizonyos fokon túl nem egyeztethető össze a szabad versenyvel, viszont az egyes vállalatok üzemnagyságának csökkentése ma már nem jöhet komolyan szóba, mert a termelékenység súlyos visszaesését vonná maga után. Szétदारabolásra legfeljebb hatalmas vállalatközi egyesüléseknél kerülhet sor. A józan gazdaságpolitika legfőbb célja azonban mégiscsak az egyes nagyvállalatok ellenőrzése s egyesülésüknek korlátozása, vagy legalábbis meglassítása kell, hogy legyen. A verseny fenntartása ezek szerint a fejlett magánkapitalista államokban csak olyként lehetséges, hogy a gazdasági oligarchák késhegyig menő versenye a tisztességes verseny jegyében korlátoztassék azért, hogy a kis és közép nagyságú gazdasági alanyok versenyképessége megóvassék. A verseny úgynvezett szabadsága immár korlátozást jelent az egyik oldalon, hogy megmaradjon érvényesülésének lehetősége a másik oldalon. A gazdaságpolitika felismerte, hogy az óriásvállalatok számára a verseny teljes szabadsága nem észszerű követelmény, a gazdaságelmélet azonban nem akarja még nyíltan levonni belőle azt a következtetést, hogy a tiszta és a monopolisztikus verseny nem mérhető össze. Pedig a helyzet az, hogyha termelés-technikai szempontból nem lehet közös nevezőre hozni a versenynek ezt a két fajtát, akkor nem marad más hátra, mint őszintén bevallani, hogy a szabad verseny termelékenysége nem lehet a monopolisztikus verseny mértékegysége, mert a monopolisztikus verseny előnyeinek és hátrányainak a mérlegelése egy ténykérdés, amely elvileg egyöntetűen el nem dönthető. Ez a nyílt és határozott állásfoglalás azonban nemcsak Robinsonnál, hanem Chamberlinnél is hiányzik¹ és ez a monopolisztikus verseny elméletének legkirívóbb hibája. Ennek a kiküszöbölése nélkül az új

¹ L. Edward Chamberlin: id. munka különösen 176. l. és Joan Robinson: id. munka, különösen 170. l. köv.

versenyelmélet csak növelni fogja a zavart a gazdaságtudomány területén.

De térjünk még egy kissé vissza az üzem nagyság kérdésére. Kézenfekvő, hogy a nem optimális üzem nagyság többnyire fölös kapacitásban nyilvánul meg. Láttuk, hogy ilyen fölös termelési képesség nemcsak a monopolisztikus termelésnek, hanem általában minden nem tökéletes gazdasági rendnek kísérő jelensége. De ez még nem jogosít fel arra, hogy szemet hunyjunk a tökéletlenül és a tökéletesen versenyző vállalatok üzem nagysága között mutatkozó lényeges eltérés felett. A kihasználatlan termelési képesség folytán az általános költségek az optimálisnál nagyobb mértékben nehezedhetnek az oligarchikus vállalatra, sőt abszolút túlméretezés is lehetséges, amikor is még a teljes termelési képesség kihasználása esetén sem tekinthető a leggazdaságosabbnak az üzem terjedelme. De mihez képest nem tekinthető annak? Nem a szabad versenyhez, hanem valamilyen tökéletes monopolisztikus versenyhez képest, mert ha egyszer az a szabály, hogy az oligarchikus vállalat üzemének terjedelme nagyobb, mint a szabadon versenyzőé, akkor az ebből származó előnyök olyan arányokat ölthetnek, hogy még a kihasználatlan termelési képességből, vagy az abszolút túlméretezésből származó gazdasági pazarlás ellenére is per saldo olcsóbban termelhet a monopolisztikus vállalkozó, mint a nem monopolisztikus. A tökéletlen verseny elmélete a termelés-technikai tényezők jelentőségét azért becsüli le, mert számára alapjában véve a gazdaságlélektani megfontolások irányadók. Még Chamberlinre is ez áll, pedig az ő kiindulási pontja tárgyiasabb, mint a Robinsoné, aki inkább a kereslet alanyi oldalára fekteti a súlyt. Az angol szerzőnek megfelelően a monopolisztikus és a nem monopolisztikus vállalkozó lélektani hasonlóságát tartja döntőnek és ilymódon azt tűzi ki munkája céljának, hogy bizonyosságot szolgáltatson arra nézve, hogy a gazdaságlélektan eredményei mindkettőre egyformán érvényesek. Szerinte ugyanis a gépezet mindkét esetben azonos,

csak a vállalat nagysága (unit of control) különböző.¹ Chamberlin sem hanyagolja el a közös vonásokat, de mégsem hangsúlyozza ki őket annyira, mint angol vetélytársnője.

A hasonló gazdaságlélektani vonások jelentősége rendkívül nagy. De bármily fontos szerepet is játszanak, a magunk részéről mégsem tartjuk meggyőzőnek azt az érvelést, hogy tisztán ezen az alapon közös nevezőre lehessen hozni a monopolisztikus versenyt a szabad verseny-nyel, mert ennek útjában áll az a tárgyi tényező, amelyre „az ellenőrzési egység“ nagyságával még Robinson is rámutat, de sajnos, nem vonja le belőle maradéktalanul az elméleti tanulságokat. Chamberlinre ez kisebb mértékben áll, mindazonáltal nála is minduntalan rábukkanunk a tiszta versenyre, mint összehasonlítási alapra, holott ez csak akkor lenne jogosult, ha a monopolisztikus vállalatok számára is figyelembe jönne a szabad verseny lehetősége és pedig nemesak mint átmeneti, késhegyig menő verseny a monopólium fokozására, vagy a válságból való kilábolásra, hanem mint állandó gazdasági fegyver. Az árverseny azonban ilyen fegyver gyanánt nem jöhet szóba.

Végül igen figyelemreméltó Robinson felfogása a monopólium és a jólét kapcsolatáról. Itt a szerzőnő vizsgálódás tárgyává teszi a jövedelem- és vagyoneeloszlás kérdését is, kiemelve, milyen valószerűtlen az a feltevés, hogy a szabad verseny rendszere mellett az eloszlás egyenlő, viszont csak ezen az úton és módon lehet a verseny eszményi rendszeréhez eljutni.² Ezzel ő is megerősíti azt a régi igazságot, hogy a verseny eszményi rendszere alapjában véve a szabadság és az egyenlőség egymással sok tekintetben ellentétes eszméit akarja összhangba hozni. Már a szabadelvű gazdasági rendszer virágkorában is mélyreható vagyoni- és jövedelemeloszlási egyenlőtlenségeket tapasztalhattunk, amelyeknek a másik oldalon bizonyos monopolisztikus túlsúly felelt

¹ L. Joan Robinson: id. munka 231. l.

² Joan Robinson: id. munka 318. l.

meg. Ez a túlsúly azonban még nem volt elegendő arra, hogy az árak torzítására vezessen. Ehhez a monopolisztikus hatalom messzebbmenő kifejlődése volt szükséges és ez a fejlődés a virágzó szabadelvű gazdasági rendszer egyenes folytatásaként végbe is ment. Ha tehát igazat is adunk Robinsonnak abban, hogy a monopólium gazdasági hatályosságával szembe kell állítani az egyenlőtlenebb vagyoneeloszlást,¹ viszont rá kell mutatnunk arra, hogy ez az egyenlőtlenség gazdaságtörténelmileg magából a verseny rendszeréből nőtt ki, tehát csak a verseny korlátozásával orvosolható bizonyos fokig.

VI. A monopolisztikus verseny elmélete nyomatékosan hangsúlyozza — és ez nagy érdeme, hogy a szabad verseny és a teljes monopólium csak két véglet, mert a valóság többnyire a monopolisztikus verseny. A monopolisztikus verseny viszont, noha számos fokozata van, jóval közelebb áll a szabad versenyhez, mely a valóságban megközelítően még ma is jelentős mértékben felfalálható, holott a teljes monopólium, a mindent átfogó egyedárúság értelmében, valóban egy elméleti határeset, amely csak a magánkapitalisztikus renden kívül és még ott is csak nehezen képzelhető el. Hibája azonban az új elméleti iránynak, hogy nem tudta még eléggé lerázni sem a szabad verseny, sem a teljes monopólium elméletének hagyományos béklyóit. Ennélfogva egyfelől nem tisztázta kellőképpen azt a kérdést, hogy a szabad verseny mennyiben nem hasonlítható össze a monopolisztikus versennyel, másfelől pedig a monopolisztikus versenyt gyakran még mindig túl közel hozza a teljes egyedárúság határesetéhez. Az új versenyelmélet a tiszta és monopolisztikus verseny közös vonásait nagyobb mértékben vizsgálja szubjektív gazdaságlélektani, mint tárgyi termelési-technikai szempontból. Az ellen, hogy a kiindulási pont alanyi, ami különösen Robinsonnál szembeötlő, magábanvéve még semmi nemű kifogást sem lehetne emelni. Hiszen a szerzési vágy az, amely mindenemű versenyrendszer mellett gazdasá-

¹ Joan Robinson: id. munka 325. l.

gos cselekvésre készíti a vállalkozót. Minthogy pedig a gazdasági nyomás állandóan csak a szabad versenynél érvényesül teljes súlyával, elvileg mindenképpen jogosult az a feltevés, hogy az észszerű gazdasági cselekvés kényszere csak ez esetben érvényesül szakadatlanul. Arra azonban a monopolisztikus verseny gazdaságpolitikai irodalma számos adalékot szolgáltat, hogy a monopolisták között a gazdasági fegyverszünetre való hajlandóság jórészt csak a verseny formáinak változásában nyilvánul meg, amennyiben az árverseny helyébe a nem árszerű verseny lép. Másszóval a gazdasági titánok fegyverszünete mindig csak részleges fegyverszünet. Az új versenyelméleti irány azonban a késhegyig menő verseny kérdésével keveset törődik, pedig időnként újból teljes erővel fellángol a harc, és ilyenkor részben romboló versenynek lehetünk szemtanúi, amelynek során a gazdasági oligarchák az árszerű és nem árszerű verseny fegyvereit egyaránt kíméletlenül belevetik a hareba. Talán azért hanyagolja el az elmélet a késhegyig menő verseny határait, mert itt már a monopolisztikus verseny fokozatairól van szó és fokozatokról elvileg nehéz általános megállapításokba bocsátkozni. Pedig a romboló verseny kérdését az új elméleti irány annál is inkább közelebbi vizsgálódás tárgyává vehette volna, mert egyébként rámutatott arra a jólismert tényre, hogy nemesak hogy világmonopólium, hanem még nemzetgazdasági monopólium is ritkaság számba megy. Ebből viszont azt a következtetést kellene levonni, hogy a gazdasági oligarchák nem élvezik olyan biztonságban monopolisztikus helyzetük előnyeit. Úgy vagyunk ezzel, mint a technikai haladásnak a háborúra és békére gyakorolt hatásával. A technikai haladás megsokszorozta a háború veszélyeit és ritkábbakká, de annál borzalmasabbakká teszi a háborúkat. Másfelől a veszély meghatározódása odavezetett, hogy a békeállapot manapság egy állandó felfegyverkezési versennyé alakult át. Így vagyunk a monopolizálódás folyamatával is, csak azzal a különbséggel, hogy itt már kezdettől fogva ez volt a normális állapot. A hatalmas kísérleti intézetek és a

racionalizálás egyéb intézményei és eszközei állandóan növelik a monopolisztikus nagyvállalatok fegyvertárát. Az igaz, hogy nem nehezedik rájuk szüntelenül a gazdasági nyomás aziránt, hogy az új találmányokat mielőbb ki is aknázzák, de ha újuult erővel kitör a harc, akkor ez a nyomás még erősebbé válik. A késhegyig menő verseny tehát ritkábban, de annál hathatósabban készíti a monopolistákat a racionalizálás keresztülvitelére, a mellett pedig a monopolisztikus verseny hosszabban tartó csendesebb időszakában sem szünetel egészen a gazdasági küzdelem, csupán a nem árszerű verseny enyhébb eszközeivel folyik. Egészében véve tehát a feudális kapitalizmus minden hátránya ellenére is gazdaságilag észszerűbbnek látszik, mintsem azt feltételezni szokás.

A monopolisztikus verseny elmélete tulajdonképen már egy realizisztikusabb elmélet, amelynél annyi tényező kölcsönhatását kell figyelembe venni, hogy a sok hatás és ellenhatás közepette többnyire ténykérdés lesz, hogy melyik tesz túlsúlyra szert a másikkal szemben. De bármilyen nehéz is tisztázni az egyes tényezők rangsorát, véleményünk szerint a monopolisztikus verseny elmélete a nagybani termelés előnyeit feltétlenül lebecsüli. Itt mutatkozik leginkább a valóság szemlélet hiánya. Hiszen nem vonható kétségbe, hogy a nagyvállalatok fejlődése és a monopolizálódás folyamata karöltve ment végbe. A nagybani termelés előnyeit tehát nagyobb részt a monopolisztikus verseny sajátosságának kell tekinteni. Végeredményben a fő elméleti hiba ott van, hogy a monopolisztikus verseny tanának előharcosai még mindig túlnagy tiszteletet tanúsítanak aziránt a hagyományos tétel iránt, hogy a szabad verseny gazdasági optima minden versenyrendszernek az eszményképe kell hogy legyen. Pedig nem lehet arról szó, hogy a szabad verseny mint a gazdaságosság feltétlen mértékegysége szolgáljon összehasonlítási alapul a monopolisztikus verseny számára. Csupán az jöhet számításba, hogy egy többé-kevésbé valószínű párhuzamot vonjunk a verseny két faja között. Azt készséggel elismerjük, hogy maguknak

az elmélet legkiválóbb képviselőinek is kételyeik támadnak a közös fokmérő lehetőségei iránt. A monopolisztikus verseny tanának keresleti és kínálati görbékből felépített szép hajója sokszor a valóság sziklájához sodródik és már recsegeve-ropogva súrolja a falát, a végén azonban mégis csak kievickél nehéz helyzetéből és megrongálva bár, de azért vígan halad tovább. Pedig mindenképen kívánatos lenne, hogy az új elmélet továbbfejlődése során fokozott mértékben számoljon a gazdaságtörténelmi és -politikai tapasztalatokkal. Különösen vegye fontolóra azt, hogyha a nagyvállalatok a szabad versenyből váltak ki — és elvégre is ez a helyzet, a vállalatok üzemnagyságának növekedése pedig egy bizonyos ponton túl megszünteti a szabad versenyt, akkor honnan vegyük az egységes összehasonlítási alapot! Végső következtetésünk tehát az, hogy a szabad verseny észszerűsége nem abszolút fokmérője a monopolisztikus versenynek. Ez viszont nem a közös gazdaságlélektani, hanem az eltérő termelés technikai adottságokra vezethető vissza.

Értekezések a nemzetgazdaságtan köréből.

ÚJ SOROZAT.

I. KÖTET:

1. *Navratil Akos*: A föld jövedelmezősége.
2. *Hegedüs Loránt*: Az adótan társadalmi elmélete.
3. *Heller Farkas*: Korunk gazdasági bajai és a közgazdasági tudomány.
4. *Balás Károly*: A vásárlóerő és a gazdasági szabadság összefüggései.
5. *Balás Károly*: Rend és szabadság.
6. *Ifj. dr. Boér Elek*: Az amerikai kapitalizmus és a monopolisztikus verseny.

